

ՀԱՅ - ԵՐԹՈՒՍԱՂԷՄ

Դ. — ԹՐԹԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

Ա.

Երուսաղէմի պատմութեան շրջաններուն վերջինն է Թրքականը, որ ճիշդ 400 տարիներու տեւողութիւն մը ունեցած է (1517—1917) եւ ինչպէս անկէ առաջ Իիւզանդական, Արաբական եւ մանաւանդ իսլամական շրջանները իրենց գոյմը գրած են ընդհանրապէս Երուսաղէմի եւ մասնաւորապէս Հայ-Երուսաղէմի վրայ, նոյնը պատահած է նաեւ Թրքական շրջանին, եւ քիչ մըն ալ առաւել չափով։ — (Այս գրութիւնը պիտի թովանգուի այդ շրջանին կէսը միայն, այսինքն 1517—1750 թուականը)։

Պաշտօնաւոր շարժումը, որ աւելի քան 400 տարիներ զբաղեցուցած էր Արեւելի Իսլամութիւնը, արդէն սկսած էր տկարանալ՝ ներքին անհամաձայնութիւններու եւ իշխող տարրերու փառասիրութեան պատճառաւ։ Սակայն այդ շարժումին մահացու հարուածը տուաւ Բողոքականութիւնը։ Պաշտօնականութիւնը, որ այդ շարժումին ոգին էր, միանգամ ընդ միշտ հրաժարեցաւ Ս. Երկրի զաւտագրելու գաղափարէն ու իր ուժերը կեդրոնացուց իր ներքին վերքերը գարմանելու։

Արեւմտեան վտանգին այս ձեւով հեռացումը՝ ասպարէզ բացաւ Միքաէլոս Արեւելի մէջ տակաւին նոր հաստատուող Օսմանեան կառավարութեան աշխարհականացած ձգտումներուն։ Սուլթան Սէլիմ 1517ին, ի մէջ այլ երկիրներու կը գրաւէ նաեւ Պաղեստինը, այսպէսով Երուսաղէմ վերջնականապէս կ'ենթարկուի Թրքական տիրապետութեան։

Սուլթան Սէլիմի առաջին գործերէն մէկը կ'ըլլայ վիճակագրութիւն մը կազմել զանազան ազգերու եւ անոնց ստացուածքներէն, արձանագրելով իւրաքանչիւր ազգին թիւը, քաղաքին գլխաւոր թաղերը, մզկիթներն ու քրիստոնէական վանքերը։ Այդ ցուցակին մէջ Հայոց իբրեւ սեպհականութիւն յիշատակուած վանքերն ու եկեղեցիները՝ ընդհանուր առմամբ՝ նոյնու-

թեամբ պահուած են բացի Համարձման Լերան ու Այն-Քէրիմի եկեղեցիներէն եւ Անդրէաս Առաքելային նուիրուած վանքէ մը, որուն միայն այս ցուցակին մէջ է որ կը հանդիպինք։

Հայիրը Թրքական տիրապետութիւնը կ'ողջունեն ուրախութեամբ եւ գոհունակութեամբ, հաւանաբար զգուած Լատիններու ալլամերժ ոգիէն եւ իրաւակիր եկեղեցիներու ստացուածքները իւրացնելու եւ Ս. Երկիրը լատինականացնելու ձգտումէն։ Եւ Թրքական տիրապետութեան առաջին շրջաններուն կ'իրականանան Հայոց յոյսերը, վասնզի թէ՛ Սուլթան Սէլիմ եւ թէ՛ իր անմիջական յաջորդները շատ բարեացակամ վերաբերուած մը ցոյց կուտան Հայոց նկատմամբ։ Լատին կրօնաւորները իրր Պաշտօնականութեան գործակալներ եւ լրտեսներ կը բանտարկուին ու կը վտարուին Ս. Երկրէն, ու անոնց Սուրբ Տեղեաց իրաւունքները կը յանձնուին Հայոց։ Իսկ քաղաքին մէջ եղած ստացուածքներն ալ կը գրաւուին Իսլամներու կողմէ։ Այս միջոցին է որ Իսլամները տէր կը դառնան նաեւ Սիոնի վերնատան։ Լատինները բոլորովին անպատշաճ պար մնալով՝ Հայիրու կողմէ անոնց կը տւրտադրուի Ս. Հրիշտակապետաց վանքը, բաւական երկար ժամանակի մը համար։

Կառավարութեան Հայոց նկատմամբ ցոյց տուած այս բարեացակամութիւնը կարելի է բացատրել թիւրեւ անով՝ որ Հայիրը ոչ միայն յոստիաք եղած էին Պաշտօնականութեան՝ իրենց քաղաքական ակնկալութիւններուն մէջ, այլ նաեւ անոնց տիրապետութեան շրջանին՝ Ս. Երկրին մէջ իրենց իրաւունքները եւ նոյն իսկ իրենց գոյութիւնը պահելու ապահովութիւնը կը պահուէր։ ատոր համար՝ Պաշտօնաց վերջին շրջաններուն՝ կը նախընտրէին Իսլամ տիրապետութեան մը ենթարկուիլ քան լատինականին։ Սիւս կողմէ՝ Պոլսոյ մէջ Հայոց արուած էր ուշադրաւ դիրք մը, հաւատարմութեան, եւ երբ Հայաստանի մէկ մասն ալ գրաւուեցաւ՝ Հայիրը քրիստոնէայ գլխաւոր հպատակներէն նկատուեցան եւ Թուրքերը միշտ անոնց դիրքը գորցնելու դիւրութիւններ կ'ընծայէին՝ ձեռով որ հակադրուէր եւ տկարացնէր Թուրք դիրքը։

Այնպէս որ աւելի քան 50 տարուան շրջանի մը համար, Փլիլպպոս, Անդրէաս

և Աստուածատուր պատրիարքներու օրով, Հայ-Երուսաղէմը կը բարգաւաճի տմէն տեւսակով, նոյն իսկ տարներու նախանձը շարժելու աստիճանն։ Օրուան պատրիարքներն ալ օգուտելով առիթէն՝ կը նորոգեն ու կը բարեկարգեն վանքերն ու եկեղեցիները, որոնց մէջ յանուանէ կը յիշուին Համբարձման Լիբան եկեղեցին և Ս. Յակոբայ վանքին Սեղանատունը։

Սակայն, դժբախտաբար, Հայ-Երուսաղէմի այս փայլուն վիճակը երկար չի տևեր։ տեղացի իսլամ գլխաւորներէն և կառավարական պաշտօնեաներէն ոմանք, որոնք Նշանաւոր էին իրենց աւանդական ծուլութեամբ և վախաւուժեամբ, մակարոյձներու նման Հայոց վանքին շուրջը կը հաւաքուին՝ կողոպտելու համար զայն, այնպէս որ կարճ ժամանակի մը մէջ ոչ միայն կը հալի ամբողջ հարստութիւնը, այլ նաև զանձերն ու եկեղեցական սպաննորդ զբաւի կը դրուին։ Կ'անշքանայ ու կ'ողքատանայ վանքն ու Միաբանութիւնը, և օրուան պատրիարքը՝ Դաւիթ Բ., յուսահատած տիրող կացութենէն՝ արտասահման կ'ապաստանի, դուրսններուն օգնութեամբ ազատելու համար վանքը այս տխուր վիճակէն։

Էջմիածին, քաղաքականապէս մեկուսացած ըլլալով չէր կրնար հետաքրքրուիլ հայկական կեանքով, և իր կարգին ենթակայ ըլլալով Պարսիկ հարստահարիչներու՝ Երուսաղէմէն նախանձելի վիճակ մը չէր ներկայացներ։

Սակայն Սոսյ Ագարիա կաթողիկոսը, որ Հալէպ հաստատուած էր, իբր Ազգին մէկ մասին գլուխն ու հայրը, չէր կրնար անտարբեր մնալ ազգային հոգեւոր այս հաստատութեան նկատմամբ։ անձամբ կ'ուղևորի Երուսաղէմ և ականատես ըլլալով բոլոր մանրամասնութեանց՝ կը վերադառնայ իր Աթոռը, նուիրակներ կը զրկէ բոլոր հայաշատ կեդրոնները, որոնք մեծագոյն մար ոսկի և արծաթ հաւաքելով կը դառնան։ Ագարիա այդ գումարէն 20000 դահկան կը յանձնէ Դաւիթին ու իր աշակերտ Յովհաննէսին, որոնք բազմաթիւ ուխտաւորներու ընկերակցութեամբ Երուսաղէմ կուգան։ Պատրիարքի բացակայութեան կալուածներն իսկ գրաւուած էին Հայերու կողմէ, որոնք, վարձք չվճարելէ զատ, վանքին վրայ ծանրութիւն էին։ ամէնքն ալ գուրս

կը վտարէն, բոլոր պարտքերը կը վճարեն և գրաւի դրուած օպանները ետ կ'առնեն։

Բայց Խալաններն ու նոյն իսկ կաթողիկոսական պաշտօնեաները վարժուած էին հոգոտուտով ապրելու, ատոր համար ամէն անխղճութիւն ի գործ կը դնէին այդ ուղղութեամբ։ այնպէս որ՝ կարճ ժամանակէն Ս. Աթոռը առաջուանէն աւելի վատթար վիճակի մը կ'ենթարկուի։ տոկոսները կը բարդուին ու պարտքը կը բազմապատուի։ Այս շրջաններէն է որ կը սկսի Երուսաղէմի վանքին աւանդական պարտքը, որուն պատճառները, ինչպէս կը տեսնուի, տեղական ժողովուրդի և կառավարական պաշտօնեաներու անյազ ընչաքաղցութիւնն ու վայրագ վերաբերումն է. ասոնց վրայ պէտք է աւելցնել մանաւանդ Սրբազայրները իրաւակից եկեղեցիներու օտանձութիւններուն դէմ պաշտպանելու համար ոչ միայն Պապիկոսի այլ ամբողջ թրքական կայսրութեան մէջ ընդհանրացած և նուիրականացած կաշտակերութեան դրութիւնը։ շատ բնական էր որ որչափ շարունակուէր այդ դրութիւնը՝ վանքն ալ այնչափ պիտի ենթարկուէր պարտքի ու պիտի ճնշուէր անոր ծանրութեան տակ։ Սակայն Երուսաղէմի պարբերական այս դժբախտութիւնը պատճառ կ'ըլլար որ ան գրաւէ Հայ հաւատացիներու սէրն ու համակրութիւնը ու անոնք իրենց առատաբուխ նուէրներուն հետ իրենց սիրտերն ալ կապէին Երուսաղէմին։ Այնպէս որ՝ այս անգամ ալ հեռաւոր վանեցիներուն կը վիճակուէր Երուսաղէմը պարտքէն ազատելու առանձնաշնորհումը։ Վասնզի, Բաղլէջի Բարսեղ վարդապետ, Երուսաղէմէն գարձին, վանի մէջ կը հանդիպի Մարտիրոս վարդապետին և անոր կը տեղեկացնէ վանքին վիճակը։ երկուքն ալ կ'ուխտեն ազօքնով ու քրթօքութեամբ աշխատիլ Երուսաղէմի փրկութեան համար։ կը յաջողին վանեցի խոյաններէն մեծագումար գրամ հաւաքել և ամբողջութեամբ վճարել պարտքը։ — Թրքական տիրապետութեան այս առաջին հարկաբանակին Երուսաղէմը զբաղեցնող գլխաւոր խնդիրները եղած են հարստահարութիւնն ու անոր հետեւանքով դիզուած պարտքերը։

Երկրորդ հարկաբանակին՝ իրաց այս վիճակը շարունակուեցաւ նոյնութեամբ և

երբեմն ալ աւելի խտտութեամբ, ասոր վըրայ կ'աւելնայ նաև Ս. Տեղերը պաշտպանելու հարցը, որ այնչափ պիտի ազդէր վանքին տնտեսականին, այսինքն պարտքին վրայ:

Լատինները, որ թրքական տիրապետութեան առաջին հարկերամեակին հալածած էին թէ՛ կառավարութեանն և թէ՛ մանաւանդ տեղացիներէն, Հոռոմի և եւրոպական պետութիւններու միջամտութեամբ՝ հետզհետէ կը զօրանային ու նորէն կը սկսէին մշակել Սրբաւայրերը լատինականացնելու իրենց հին յաւակնութիւնները: Միւս կողմէ ստալին Յոյները, նախանձախնդիր Ս. Տեղերու մէջ իրենց զերակշիռ դիրքը պահելու, պատրուակներ կը փնտրէին իրենց իրաւասութեան շրջանակը լայնցնելու: Ասոնք ալ կը կրթնէին Ռուս կառավարութեան, որուն ազդեցութիւնը հետզհետէ զգալի կ'ըլլար Ս. երկրին մէջ՝ ի նպաստ Օրթոտոքս Եկեղեցիին:

Այս երկու զօրաւոր ուժերու միջեւ՝ Հայը իր ամբողջ յոյսը կը դնէր Աստուածային նախախնամութեան և արդարութեան, կառավարութեան բարեացակամութեան և Միաբանութեան ու ամբողջ Ազգին Ս. Տեղերու պաշտպանութեան համար ցոյց տուած նուիրուող և զոհաբերուող ոգիին ու անսպառ կորովին վրայ:

Առանց արհամարհելու երկրորդը, այսինքն կառավարութեան բարեացակամութիւնը, որ առաւելագոյն կ'երաշխաւորուէր Կ. Պոլսոյ հայ ամիրաներու միջամտութեամբը, և նոյն իսկ ի նպաստ կառավարութեան քաղաքական նպատակներուն անվերապահօրէն գլխոք թէ Հայ-Երուսաղէմի գոյութեան պահպանութիւնը կը պարտինք Աստուածային նախախնամութեան ու մեր ազգին կրօնական խորունկ զիտակցութեան, որուն առջև կը հարկուէին բոլոր դժուարութիւնները, վաճառել բացառապատօնէ իր բական մարտիրոսութիւն էր այդ երկու զօրաւոր ուժերու գէժ պայքարի, և այն ալ արդարութեան և իրաւունքի զգացումէն աւելի դրամի և ուժի ազդեցութեամբ առաջնորդուող կառավարութեան մը հովանիին տակ: Իրական մարտիրոսութիւն մըն էր ըսինք, վասնզի ամենէն աւելի մարտիրոսներու կեանքին մէջ է որ ի յայտ կուգայ անշահախնդիր նուիրումը և աստուած-

ծային օգնականութիւնը. և Հայ-Երուսաղէմի պարագան՝ այս և մանաւանդ հետագայ շրջաններուն՝ ասիէ տարբեր չէր:

Ահաւասիկ այսպիսի դժուարին պայմաններու մէջ է որ կը սկսի թրքական տիրապետութեան երկրորդ հարկերամեակը, գահակալութեամբ այս Աթոռին ամենէն չինարար, նշանաւոր եւ սրբակեաց պատրիարքներէն մէկուն. Գրիգոր Պարոնտէրի: Գրիգոր Պարոնտէր, ինչպէս իր մականունն ալ կը յայտնէ, աղիւսական գերդաստանէ էր: Ան մանուկ հասակէն կը նուիրուի Աստուծոյ: Երբ չափահաս կ'ըլլայ՝ Երուսաղէմ կ'ուզայ, և, իր ուշիմութեան և զօրծունէութեան շնորհիւ, շուտով կը դառնայ ուշագրաւ անձնաւորութիւն մը: Երուսաղէմի պարտքին վճարման մէջ մեծ դեր կ'ունենայ երբ տակաւին աշխարհական էր, ասոր համար, բարեխաբներու խղիւղանքով իսկ, վարդապետ ու հետեւալ տարին եւ պիսկոպոս կը ձեռնադրուի. ու անմիջապէս զինքը կը տեսնէք վանքին վարչութեան ղեկավար, նոյնիսկ պատրիարքին ողջութեան ատեն, որ իր կամքովը անոր փոխանցած էր պատրիարքական պաշտօնը:

Պարոնտէր, պաշտօնի գլուխն անցնելուն պէս՝ իր ամբողջ ուշադրութիւնը կը կեդրոնացնէ վանքը նորոգելու և բարեզարդելու: Ամենէն առաջ կը նորոգէ Ս. Փրկչի վանքը, որ յաճախ ենթակայ էր Սիւնյի-ներու յարձակումներուն, անոր կցելով լուսնի արտը, որ հիմակուան գերեզմանատունն է: Յետոյ կարևոր նորոգութիւններ կ'ընէ Ս. Յակոբի, Ս. Հրեշտակապետաց մէջ, ինչպէս նաև Ս. Թարսևի վանքի մեր բաժինը կը նորոգէ ու կ'ընդլայնէ Վերնատունը, Լատինաց հետ փոխանակելով խցիկ մը Վերնատան եւ տեկ երկու կամարներուն հետ: Ի նորոյ կը կառուցանէ Իթիզէնի մայրավանքը մէջ Ս. Աստուածածնի մեր վերնատանուը, մեծ խաչքարով և անոր վրայի խուցերը ու հոն կը հաստատէ հայ համայնք մը՝ Սրբաւայրերու մեր իրաւանց պաշտպանութեան համար:

Բերիոյ և Դամասկոսի մէջ ուխտաւորներու գիւղերին համար կը կառուցանէ պալարաններ՝ մատուռներով, որոնք սոգնարար և ձողեղուն կը կոչուին: Կը ձողեղունէ եկեղեցիին սպասներն ու գանձարանը, որոնք մինչև հիմա ալ մեր Գանձատան արժէքաւոր մասերը կը կազմեն: Վանքին

համար կը գնէ նաեւ երեսունի չափ տյգի-
ներ ու հողեր Երուսաղէմի ու շրջակայից
մէջ. անպէս որ Պարոնտէրն է հիմնադիրը
Մուսաղէմի Ժաննաթարնին և կալուածական
ստացութեանց:

Անիկա զարկ կուտայ նաեւ կրօնական
և բարոյական զորագայման. կը բազմացնէ
և կ'ազնուացնէ վանականներու քանակն ու
որակը. իր ժամանակին զրուած ձեռագիր
մը միայն Ս. Յակոբի մէջ քնակող վանա-
կաններուն թիւը կը հաշուէ 19 վարդապետ
և 12 միաբան, բացի սարկաւադներէ. հա-
մեմատաբար նոյն չափով ալ կը գտնուէին
Ս. Յարութեան, Բեթղէմի և միւս որբա-
վայրերու մէջ, որով մօտաւորապէս 50ի կը
հասնէր միայն կարգաւորներուն թիւը:

Մինչև այն ատեն հանապազօրեայ պաշ-
տամունքի գրութիւնը հաստատուած էր
Սրբավայրերու մէջ. կը կարգադրէ Ս. Յա-
րութեանը Բեթղէմի մէջ և Ս. Փրկչի վանքե-
րուն մէջ ամէնօրեայ ժամերգութիւն և Շա-
բաթ ու Կիրակի օրեր պատարագ: Ասիկա
տեսակ մը արտայայտութիւնն էր իր խո-
րապէս բարեպաշտ հոգիին. կ'ըսուի թէ ան
շատ յաճախ կ'երթար ճգնելու Բեթղէմի
մօտ իր ճեաձ պարտեղին մէջ, որ մինչեւ
հիմա ալ իր անուսով կը կոչուի:

Վանքին մէջ ներմուծած իր նորութիւն-
ներէն մէկն ալ աշխարհականներու գոր-
ծակցութիւնն է վանական վարչութեան.
կը յիշատակուի մասնաւորապէս Սասունցի
Տօնապետ անուն աշխարհական մը, որ ա-
ջակիցը եղած է Պարոնտէրի՝ իր բոլոր գոր-
ծերուն մէջ: Երուն վրայ այնչափ վստա-
հութիւն ունէր որ իր բացառաւորութեան ա-
նոր կը յանձնէր ամէն բան:

Պարոնտէր որչափ շինարար և հոգեսէ՛
նոյնչափ ևս խորհական և իմաստուն վարչա-
գէտ մըն էր — այս ի յայտ կուգայ Յունաց
հետ իր յարաբերութեամբ, մասնաւորաբար
1634ի Մուսաղատիկին առթիւ — Մուսաղ-
տիկի՝ Հայերու և Յոյներու Ս. Յարութեան
տօնը եօթնեակ մը ընդմիջումով կատարելն է.
պատմութենէն յայտնի է թէ ի՞նչ արինա-
հեղութիւններով և քրիստոնէական կրօնին
անպատուաբեր միջադէպերով կը վերջանար
Պարոնտէր, ամրաներ առաջ կը խոր-
հրդակցէր Յունաց հետ եւ կը համաձայնին
խաղաղութեամբ եւ սիրով կատարելու Ս.
Յարութեան տօնը: Յոյները առանձին՝ մեր

Մտկալարգի օրը, առանց Հայերու ներ-
կայութեան, և Հայերը անոնց նոր կիւրա-
կէին՝ բոլորովին առանձինն. այս համա-
ձայնութիւնը կը վաւերացուի Կ. Պոլսոյ
Հայոց եւ Յունաց պատրիարքներէն Թ. Բ.
Դոնաթէն:

Ճրագալոյցի հանդէսը, որ իսկապէս այս
բոլոր խոտովութեանց եւ անհամաձայնու-
թեանց պատճառն էր, ո՛չ միայն կ'անցնի
խաղաղ և առանց միջադէպի, այլ նաեւ ինչ-
պէս հիացումով և խորունկ համոզումով կը
ներկայացնէ Սաւալանեանց՝ քաղելով ժա-
մանակակից յիշատակարաններէ, շնորհիւ
Պարոնտէրի երկարատեւ հսկողութեան և ար-
տասուախառն աղօթքներուն, առիթ կ'ըլլայ
հրաշալի երևոյթներու, ի մեծ հիացումն օ-
տարականներու և յուրախութիւն և ի մխի-
թարութիւն Հայ հասարակութեան, միւս
կողմէ գրգռելով Յունաց նախանձն ու ա-
ստիւղութիւնը (տո՛մ Սաւալանեանց, Պատմ.
Երուսաղէմի, Բ. Հատոր, էջ 701-708):

Պարոնտէր իր բոլոր գործունէութեան
ընթացքին իր անձին հմայքովը, իր ամբա-
սիր եւ սրբակցաց համբաւով և գործունէ-
եայ կեանքով իրեն կը կապէ ո՛չ միայն
ամբողջ Միաբանութիւնը՝ այլ նաեւ ամբողջ
ազգին սէրն ու համակրութիւնը, ինչպէս
նաեւ անոնց քահաները, այնպէս որ այն բո-
լոր շինարարութիւնները ընելէ, տեղացի
ու թուրք պաշտօնեաները անխուսափելի
կաշուքով յազեցնելէ ետքը, իր մահէն
վերջ խոշոր գումար մըն ալ կը ձգէ իր յա-
ջորդներուն, անակնկալ պարագաներուն
գործածելու համար:

Պարոնտէրի պատրիարքութեան 32 տա-
րիներու շրջանը՝ Հայ-Երուսաղէմի օսկե-
ղարը կարելի է կոչել, իսկ իր անունը Ե-
րուսաղէմի պատրիարքներու շարքին ամե-
նէն փայլուններէն եղած է: Իր յիշատակը
անմոռաց կը պահուի Ս. Աթոռոյ մէջ, ուր
իր անունը անխափան կը յիշատակուի Ս.
Պատարագի «Գոնօսիւն» քարոզին մէջ:
Այս բացառիկ պատրիարք արժանի եղած է
ան իր բազմադիւն գործունէութեամբ և
ամբասիր վարքով:

ՈՆՐՈՎԲԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

(Մնացեալը յաջորդով)